

صنایع ادبی ، فصاحت

و بلاغت در نهج البلاغه

سید عیسیٰ میری

نهج البلاغه دارای ۲۳۹ یا ۲۳۷ خطبه (سخنرانی) ۷۹ نامه و رساله و ۴۸۰ حکمت است که امیر بیان علی (ع) بیشتر آن را در عصر کوتاه امامت ظاهری خویش ایراد نموده است. سید رضی (ره) (م. ۴۰۶ هـ.ق) در سال (۴۰۰ هـ.ق) گردآوری آن را به پایان آورده است.

نهج البلاغه جوشی است از منبع بر فیض الهی و تقریر دوباره‌ای است از حقایق تجسم یافته قرآن کریم، که از زبان دُرر بار ترجمان وحی و همدم و دمساز پیامبر اکرم (س) صادر شده است. با این وصف، به حقیقت باید گفت: دون کلام خالق، فوق کلام مخلوق است و بر همین اساس سید رضی (ره) در معرفی سخنان حضرت می نویسد:

«... لان کلامه (ع) الذی علیه مسح من العلم الالهی و فیه عبقة من الکلام النبوی ...» «کلام علی (ع) سخنی است که فروغ فروزان علم آسمانی از آن می تراود و نسیم جان پرور سخن پیامبر (ع) از آن می وزده!»

نهج البلاغه اثری است که در طول قرن‌ها پایه پای قرآن روشنگر حقایق آسمانی و بیانگر زندگی واقعی انسانی بوده است و در علو قدر و شأن آن همین بس که آن را «اخ القرآن» ۲

اساتید بزرگ و متخصصان فنون ادبی به ادب دوستان توصیه کرده‌اند که اگر می‌خواهند در این رشته از دانش به مدارج عالی و قله کمال دست یابند، چاره‌ای جز حفظ قرآن کریم و نهج البلاغه ندارند. شیخ ناصیف یازجی از اساتید ادب عرب به فرزندش شیخ ابراهیم سفارش می‌کند که اگر می‌خواهی در علم ادب و فصاحت و بلاغت بر دیگران پیش‌گیری، باید قرآن و نهج البلاغه حفظ کنی

خوانده‌اند، و نهج البلاغه گویی برای امروز و فردا و فرداها نوشته شده و با مرور زمان کهنه نمی‌شود. بلکه از آنجا که جلوه‌ای از قرآن است، همانند آن همیشه زنده و نو است و فروغ آن بر سرلوحه حیات بشری نورافشانی می‌کند. بدین جهت است که فرزانه عصر، حضرت آیت‌الله مطهری در سخنی بسیار زیبا و عمیق نهج البلاغه را فرزند قرآن خوانده است.

«نهج البلاغه از همه جهات متأثر از قرآن و درحقیقت فرزند قرآن است»^۲.

همانگونه که قرآن به همه بشریت و جهان اسلام تعلق دارد، نهج البلاغه نیز چون باطن و مغزای قرآن را در خود دارد. متعلق به بشریت و همه مسلمانان است. از این روی درباره عظمت و مکانت رفیع نهج البلاغه همه دانشمندان منصف از مسلمان و غیرمسلمانان به‌ویژه در بعد ادبی و فصاحت و بلاغت آن لب به توصیف گشوده‌اند. الوسی از دانشمندان نکته‌سنج اهل سنت می‌نویسد:

«... نهج البلاغه که حاوی خطبه‌های علی بن ابیطالب است، پرتوی از نور سخن الهی دارد و خورشیدی است که با فصاحت منطق‌بندی می‌درخشد...»^۳.

جامعیت نهج البلاغه

انسانهای به کمال رسیده و دارای گستره وسیع ذهن و جامع، سخنان ژرف، عمیق و همه‌سونگر بر زبان می‌رانند. گفتارشان نمایانگر اندیشه و خرد بلند آنان است و از افق وسیع اندیشه و عمق نظر آنان حکایت دارد. از آنجا که امام علی (ع) نمونه انسان کامل در جهان هستی است، سخنانش که به شکل نهج البلاغه تجسم یافته پس از قرآن از جامع‌ترین آثار آفریده شده در جهت سازندگی مادی و معنوی بشر است و همه آن چیزهایی را که پژوهشگران برجسته، اساتید عرفان و فلسفه، سیاست و کشورداری، اخلاق و تربیت و اهل معرفت و ادب می‌توانند بگویند و بنویسند در خود جای داده است. استاد فن بلاغت، حسین بن احمد مرصفی (م. ۱۳۰۷ ه.ق.) از دانشمندان و ادبا و مدرسین الأزهر مصر و استاد ادبیات عرب و تاریخ در مقدمه شرح خود بر «نهج البلاغه» می‌نویسد: «نهج البلاغه مثال زنده‌ای است برای نور حکمت و علم و هدایت و اعجاز و فصاحت قرآن. این کتاب حاوی حکمت‌های عالی، قوانین سیاسی و مواظف درخشانی است که در کتابهای حکمای بزرگ و فلاسفه برگزیده و دانشمندان نابغه دیده نمی‌شود...»^۴.

بنابراین نهج البلاغه افزون بر اینکه به خاطر جامعیت در ابعاد گوناگون حیات مادی و معنوی، مضامین و محتوای آسمانی بلندی در خود دارد، در طول تاریخ متخصصان زیادی در رشته‌های گوناگون علمی مثل الهیات و معارف اصیل اسلامی،

حکمت و فلسفه، کلام و عرفان، اخلاق و آداب و مواظف و بندواندرز، سیاست و مدیریت و کشورداری و ... به آن روی آورده‌اند، و آثار فراوانی در شرح و تفسیر خطبه‌ها و نامه‌ها از خود به جا گذاشته‌اند. از نگاه ادیبانه و بهره‌مند بودن از کنایات، استعارات، ابجاز، جمله‌بندیهای زیبا سجع و قافیه‌های دلنشین و اعجاز بیان و خلاصه در صنایع گوناگون ادبی همواره مورد توجه خطباء، شاعران، نویسندگان، ادب‌دوستان و اهل ذوق و قریحه و ... بوده است. ادیبان بزرگ به تدریس، شرح و تفسیر و تشریح خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات حکمت‌آمیز نهج البلاغه اهتمام می‌ورزیده‌اند.

مراجعه به معاجم آثار و تالیفات پیشینیان این حقیقت را به خوبی روشن می‌سازد، و اصولاً نهج البلاغه برای نشان دادن جنبه ادبی، زیبایی سخن و بیان امام علی (ع) نگارش یافته است.

انگیزه نگارش نهج البلاغه

سیدرضی (ع) که به گردآوری این اثر سترگ همت گماشته است، چون از ادیبان برجسته عصر خود بوده است، انگیزه اصلی او جمع همه سخنان، نامه‌ها و خطبه‌های حضرت نبوده بلکه در پی سخنانی از حضرت بوده که در آن صناعات ادبی

در جهان اسلام به‌ویژه در میان ادبای عرب اتفاق است که در تنوع و چرخش سخن، بلاغت کلام، فصاحت و زیبایی تعبیر است. و ازگان با سجع و قافیه و برخوردار از تشبیه، تلمیح و ایجاز، کنایه و ... هیچ اثر ادبی به‌پایه نهج البلاغه نمی‌رسد

که در اینجا به گوشه‌ای از اعتراف دانشمندان و ادبا که نمایانگر بهره‌گیری آنان از این دریای بی‌کران است، اشاره می‌نمایم.

حفظ نهج البلاغه

اصحاب حدیث، خطباء، گویندگان و دبیران پس از کلام وحی همواره به حفظ خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امام علی(ع) که در نهج البلاغه آمده اهتمام داشته‌اند، زیرا

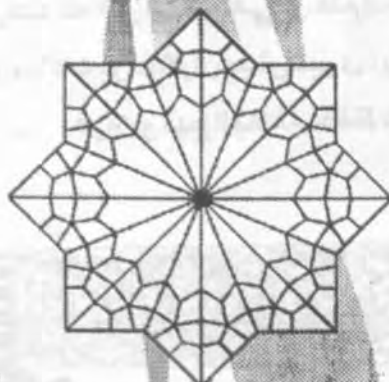
نهج البلاغه پس از قرآن کریم، عظیم‌ترین و مهم‌ترین اثر جاودانه اسلامی است که از منبع وحی سرچشمه گرفته و اسلام ناپ‌وا به انسانها ارائه نموده است. قرن‌ها دانشوران پایه‌پای قرآن به حفظ و ضبط نهج البلاغه همت می‌گماشته‌اند. مسعودی مورخ صاحب مروج الذهب که صد سال پیش از سیدرضی(ع) می‌زیسته می‌نویسد:

«مردم بیش از چهارصد و هشتاد و اندی از خطبه‌های امام را حفظ کرده و از آن استفاده می‌کنند»^۴

دانشوران زیادی نیز پس از تدوین نهج البلاغه به حفظ آن همت نموده‌اند که ذکر نام آنها ما را از اصل بحث دور می‌کند.^۵ حافظان نهج البلاغه هر کدام به هدف و انگیزه‌ای بدین میدان آمده‌اند و برخی برای بهره‌گیری از محتوا و مضامین بلند و انسان‌ساز نهج البلاغه اقدام به حفظ کرده‌اند. برخی به جهت استفاده از برنامه‌های سیاسی، اجتماعی و ... بسیاری را هم زیبایی الفاظ تعبيرات، صنعت ادبی، فصاحت و بلاغت و ... نهج البلاغه به خود جلب کرده‌است تا آنجا که علی(ع) را استاد بلاغت و فصاحت و ادب آموز همگان دانسته‌اند. گفتار و سخنان حضرت را به‌مثابه سرمشق و الگوی بشرقت ادبی برگزیده و با حفظ آن توانایی‌های هنری خود را به کمال می‌رساندند. حفظ و ممارست بر خطبه‌ها، نامه و کلمات قصار امام را مهم‌ترین ابزار رسیدن به قلّه ادب و فصاحت و بلاغت می‌شمرده‌اند.

علی(ع) استاد ادب فصاحت و بلاغت

از آنجا که نهج البلاغه پرتوی از علم الهی و رنگ‌وبوی گفتار پیامبر(ص) دارد و از سوی مفسر کلام وحی صادر شده‌است، بدون شک شایستگی آن دارد که همواره در همه ادوار تاریخ در تمامی زمینه‌هایی که بشر بر آن نیاز دارد، از جمله حس و قریحه

و هنر زیبا الفاظ و تعبيرات بدیع بیشتر به کار رفته و از فصاحت و بلاغت بیشتر بهره‌مند است، بوده. از این روی مجموعه‌ای را که گردآوری کرد، نام «نهج البلاغه» بر آن نهاد.

مقام معظم رهبری در جمله کوتاهی هدف از گردآوری نهج البلاغه را چنین می‌فرماید:

«سیدرضی(ع) این کتاب را از دیدگاه فصاحت و بلاغت و زیبایی‌های هنری بیشتر مورد توجه قرار داده‌است. این کتاب هم همین نکته را تأیید می‌کند «نهج البلاغه»»^۶

از نخستین زمانی که نهج البلاغه گردآوری شد و نسخه‌های آن از سوی سیدرضی(ع) در جامعه علمی و ادبی در دسترس دانشوران و ادب‌دوستان قرار گرفت، به‌خاطر مزایای محتوایی، زیبایی‌های لفظی، تعبيرات کنایی، استعاره‌هایی در سبک ادبی محکم و استوار و ... که در این اثر بود و دانش و سیاست، معنویت و عرفان و حکمت و ... فصاحت و بلاغت و گزیده‌گویی و ... را در هم آمیخته بود، با استقبال بی‌نظیر همه دانایان به‌ویژه ادبای سخن‌شناس قرار گرفت. هر دانشوری برای برآوردن نیاز علمی، هنری، ذوق و قریحه خود بدان روی آورد. برخی به حفظ و سپردن آن به ذهن همت گماشتند. برخی در خطبه و سخنرانی‌ها از آن بهره گرفتند. برخی در کتابت و دبیری از آن سرمشق گرفتند و ...

جذبۀ معنوی و نظم فنی و ترتیب شگفت آور
الفاظ و تعبیرات امام علی (ع) در
نهج البلاغه چنان ابن ابی الحدید معتزلی را
بی تاب کرده که می نویسد:

«... اگر تمام فصحا و سخن شناسان عرب
در یکجا گرد بیایند و کلمات امام (ع)
مخصوصاً خطبۀ ۲۲۱ بر آنان خوانده
شود، سزاوار است که همه در برابر آن
سجده کنند، همانگونه که در برابر آیات
سجده قرآن سجده می کنند»

علاقه مندان حضرت علی (ع) و افراد ادب دوست منصف و
بی غرض حضرت را به عنوان پیشوای فنون ادب برگزیده اند،
بلکه دشمنان حضرت هم به جایگاه بلند و بی همتای امام علی (ع)
در این عرصه معترف بوده اند.

محقق بن ابی محقن از علی (ع) روی برمی گرداند و به طرف
معاویه گرا می گیرد و در محفل معاویه برای خشودی وی
می گوید:

«من از نزد بی زیاترین مردم به نزد شما آمدم ...»

معاویه در پاسخ به او گفت:

«وای بر تو، به علی نسبت بی زیاترین می دهی؟ قریش
پیش از علی از فصاحت آگاهی نداشت، این علی بود که به قریش
درس فصاحت آموخت.»^{۱۰}

نهج البلاغه معجزه بیانی امام علی (ع)

همانگونه که پس از مقام رفیع پیامبر (ص) کسی به پایه و درجه
عظمت علی (ع) نمی رسد، کتاب نهج البلاغه علی (ع) هم پس از
قرآن شریف و کریم که بر پیامبر (ص) نازل شده، عالی ترین جایگاه
در میان منابع دینی دارد، از جمیع جهات به ویژه از حیث فصاحت
و بلاغت و معجزه گفتار تالی نلو کتاب وحی است از این روی
برخی برآنند که نهج البلاغه معجزه بیانی علوی است.
نعیم البستانی می نویسد:

«... نباید علی (ع) را فقط قهرمان میدان جنگ و دارای صفای
دل و پاکی روح و ایمان حقیقی دانست، بلکه او دارای اسلوب
اعجاز آمیز بیان است.»^{۱۱}

نهج البلاغه سرچشمه ادب و بلاغت

ادیبان و پیشوایان دانش کتابت و امامان بلاغت و فصاحت
از جمله سیدرضی (ره) برآنند که خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار
امام علی (ع) منبعی است که ادب شناسان، گویندگان و
نویسندگان از آن الگو و سرمشق گرفته و با آن توانایی ادبی خود
را محک می زده اند. سیدرضی (ره) در مقدمه خویش بر

زیبایی طلبی و هنردوستی که جزء ذات انسان است، الگو و
راهنمای ادب دوستان، فصحا و بلغا باشد. از این روی بسیاری از
ادیبان برجسته جهان اسلام، سرچشمه تراوشات ذوقی و ادبی
خود را حفظ و ممارست بر خطبه ها و سخنان علی (ع) دانسته و به
پیشوایی حضرت در باب هنر زیبایی شناسی و بیان فصیح و بلیغ
اعتراف دارند.

ابن مقفع (م. ۳۷۴ ه. ق.) جزء اساتید و خربت فن بلاغت و
فصاحت، خود را شاگرد مکتب علی (ع) می شمارد.

ابن ابی الحدید «شارح نهج البلاغه» می نویسد:

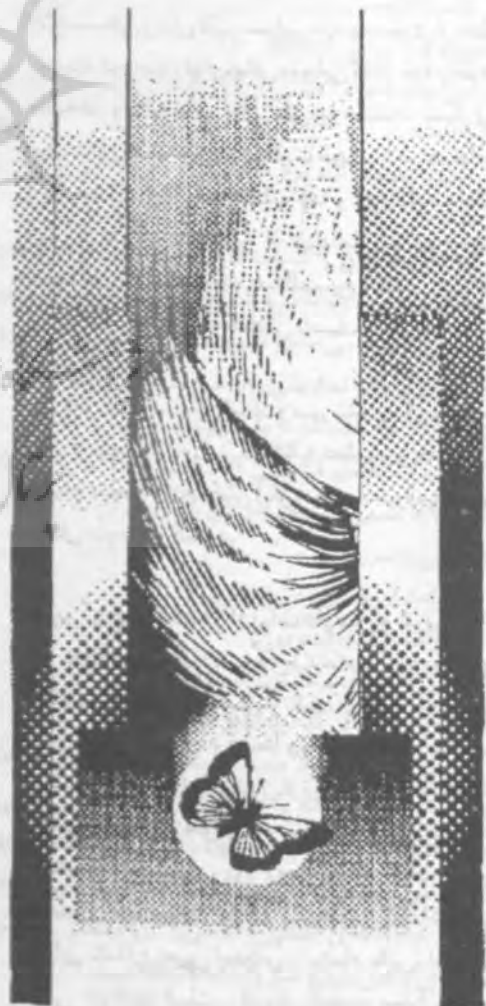
«منزه است خدایی که امام علی (ع) را به والایی ها و
برجستگی هایی مخصوص گردانید که زبان بلیغان و فصیحان
نمی تواند او را بستاید و او را پیشوای هر دانشمند و رهبر هر
متخصصی قرار داده است.»^۹

محمد امین نوآوری از امام یحیی یمنی نقل می کند که گفت:

«هر خطیب توانایی از معانی سخن علی (ع) آب نوشیده و هر
واعظ بلیغی بر موال کلام او سخن سروده است.»^{۱۰}

اعتراف دشمن به استادی علی (ع) در فصاحت و
بلاغت

از باز یافته های تاریخی چنین برمی آید که نه تنها دوستداران و

نهج البلاغه می نویسد:

«... سخنان آن حضرت، متضمن عجایب و بلاغت و شگفتی‌های فصاحت و گوهرهای عربیت و کلمات نغز دینی و دنیوی است که در هیچ سخنی دیده نشده و در کتابی گرد نیامده است، زیرا که امیرالمؤمنین (ع) سرچشمه فصاحت و بلاغت است و فصاحت و بلاغت و قوانین آن از او گرفته شده است. هر گوینده‌ای به روش او راه رفته و هر واعظ بلیغی از سخنان آن حضرت استعانت جسته است»^{۱۳}.

«جاحظ» استاد فن بلاغت، بسیاری از کتابهای ادبی خود از جمله «البیان والتبیین» را با قطعه‌هایی از

خطبه‌های امیرالمؤمنین (ع) که موجب شگفتی او بوده زینت بخشیده و برای آماده‌سازی و توانایی‌های دانشجویان در رسیدن به مدارج عالی ادبی از نهج البلاغه بهره برده است»^{۱۴}.

جذبه معنوی و نظم فنی و ترتیب شگفت‌آور الفاظ و تعبیرات امام علی (ع) در نهج البلاغه چنان ابن‌ابی‌الحدید معتزلی را بی‌تاب کرده که می‌نویسد:

«... اگر تمام فصحا و سخن‌شناسان عرب در یکجا گرد یابند و کلمات امام (ع) مخصوصاً خطبه ۲۲۱ بر آنان خوانده شود، سزاوار است که همه در برابر آن سجده کنند. همانگونه که در برابر آیات سجده قرآن سجده می‌کنند»^{۱۵}.

اوج بلاغت در نهج البلاغه

در جهان اسلام به‌ویژه در میان ادبای عرب اتفاق است که در تنوع و چرخش سخن، بلاغت کلام، فصاحت و زیبایی تعبیر است. واژگان با سجع و قافیه و برخوردار از تشبیه، تلمیح و ایجاز، کنایه و ... هیچ اثر ادبی به‌پایه نهج البلاغه نمی‌رسد. از این روی بیشتر علمای ادب بدین واقعیت اعتراف نموده‌اند از جمله شیخ محمد عبده در مقدمه شرح نهج البلاغه‌اش می‌نویسد:

«... در همه مردم عرب زبان، یک نفر نیست مگر آنکه معتقد است. سخن علی (ع) بعد از قرآن و کلام نبوی (ص) شریفترین و بلیغ‌ترین و پر معنی‌ترین و جامع‌ترین سخنان

انسانهای به‌کمال رسیده و دارای گستره وسیع ذهن و جامع، سخنان ژرف، عمیق و همه‌سونگر بر زبان می‌رانند. گفتارشان نمایانگر اندیشه و خرد بلند آنان است و از افق وسیع اندیشه و عمق نظر آنان حکایت دارد. از آنجا که امام علی (ع) نمونه انسان کامل در جهان هستی است، سخنانش که به شکل نهج البلاغه تجسم یافته پس از قرآن از جامع‌ترین آثار آفریده شده در جهت سازندگی مادی و معنوی بشر است و همه آن چیزهایی را که پژوهشگران برجسته، اساتید عرفان و فلسفه، سیاست و کشورداری، اخلاق و تربیت و اهل معرفت و ادب می‌توانند بگویند و بنویسند در خود جای داده است

داده است

رتال جامع علوم اسلامی

است ... من هرگاه در مطالعه نهج البلاغه از فصلی به فصل دیگر می‌رسیدم، حس می‌کردم که پرده‌های سخن عوض می‌شود و آموزشگاههای پند و حکمت تغییر می‌یابد. گاهی خودم را در جهانی یافتم که ارواح بلند معانی زیور عبارات تابناک آن را آباد ساخته است. این معنی بلند پیرامون روانهای پاک و دل‌های روشن می‌گردد، تا بدانها الهام رستگاری بخشد و به مقصد عالی که دارند، برساند ...»^{۱۶}.

تأثیر نهج البلاغه در هنر نویسندگی

حفظ و ممارست بر خطبه‌ها و نامه‌های نهج البلاغه همانگونه که در فصاحت و

بلاغت سخن و بیان تأثیر بسزایی دارد و بسیاری از خطبای برجسته عرب مهارت‌های بیانی و زیبایی‌گفتار خود را مرهون خطبه‌ها و نامه‌های امام علی (ع) هستند، بسیاری از نویسندگان عرب نیز رمز موفقیت خویش را در امر نگارش و نویسندگی در آموختن کتاب خدا و نهج البلاغه یافته و بیش از هر اثر دیگری، از نهج البلاغه بهره‌برداری نموده‌اند. از باب نمونه عبدالملک در کتاب «شرح القصیده» خود از استادش ناصیف یازجی نقل می‌کند که وی گفت:

«من در نویسندگی استاد و مبرز نشدم مگر با آموختن قرآن و نهج البلاغه. این دو کتاب عظیم و پابدار، این دو کتاب با عظمت، گنج شایان زبان عربی و ذخیره مهمی برای طالبان علوم ادبی است»^{۱۷}.

تأثیر نهج البلاغه در ادبیات فارسی و عربی

خطبه‌ها و سخنان فصیح و بلیغ امام علی (ع) در قالب‌های ادیبانه و زیبا همواره چه پیش از تألیف نهج البلاغه و چه پس از آن، الهام‌بخش ادبا و فصحا و بلغاء مسلمان بوده است. نویسندگان و شاعران مسلمان از زبان و ملیتهای گوناگون سخنان علی (ع) را سرمایه محتوایی و زیبایی کلام خود می‌دانسته‌اند. از این روی نهج البلاغه اثرات ژرف و سازنده‌ای بر ادبیات این دو زبان برجای گذاشته است. شعرای نامداری چون ابونواس، ابوتمام طائی، ابی‌الطیب متنی، ابوالفتح البستی، ابن‌ابی‌الحدید معتزلی و ... با

حفظ نهج البلاغه باعث پیشگامی در ادبیت

در تعبیرات الفاظ جمله‌بندی‌های واژه‌های نهج البلاغه آنقدر از صنایع و بدایع ادبی استفاده شده و آن اندازه از کنایات، استعارات و تشبیهات بی نظیر به کار رفته و از چنان فصاحت و بلاغتی برخوردار است که اعجاز همگان را برانگیخته‌است. اساتید بزرگ و متخصصان فنون ادبی به ادب دوستان توصیه کرده‌اند که اگر می‌خواهند در این رشته از دانش به مدارج عالی و قله کمال دست یابند، چاره‌ای جز حفظ قرآن کریم و نهج البلاغه ندارند. شیخ ناصیف یازجی از اساتید ادب عرب به فرزندش شیخ ابراهیم سفارش می‌کند که اگر می‌خواهی در علم ادب و فصاحت و بلاغت بر دیگران پیش‌گیری، باید قرآن و نهج البلاغه حفظ کنی:

«إذا شئت ان تفوق اقرانک فی العلم و الادب و صناعة الانشاء فلیک بحفظ القرآن و النهج البلاغه». «اگر بخواهی در دانش، فنون ادب و انشا و نگارش بر رقیبانت برتری یابی، باید قرآن و نهج البلاغه را حفظ کنی».^{۲۰}

خلاصه سخن، نهج البلاغه نه تنها در طول زمان بیشین مورد توجه ادیبان بوده‌است، بلکه هم‌اکنون نیز که جهان ادب و هنر سخنوری هزاران رنگ‌بوی جدید به خود گرفته و ذائقه‌ها بارها دگرگون گشته، باز نهج البلاغه جایگاه رفیع خود را در میان اهل ادب و بلاغت و فصاحت حفظ کرده و اساتید برجسته فنون ادبی و زیبایی‌های لفظی و ... آن را لازمه فعالیت در این رشته می‌شمارند.

پی نوشت:

- ۱- «کلام جاوید»، محمدرضا حکیمی، ۱۵۵.
- ۲- «الذریعه»، آقابزرگ تهرانی، ج ۱۱۱/۱۴.
- ۳- «سیری در نهج البلاغه»، استاد شهید مرتضی مطهری، ص ۳۰.
- ۴- «مصادر نهج البلاغه»، عبدالزهر، حسینی خطیب، ج ۱، ص ۹۷.
- ۵- همان مدرک.
- ۶- «کنز العمال فی نهج البلاغه»، ۱۳۶۳، «بیانات مقام معظم رهبری».
- ۷- «ظیماى نهج البلاغه»، محمد مهدی علیقلی، نشر غیث، ص ۲۱.
- ۸- «مصادر نهج البلاغه»، ج ۱، ص ۴۰.
- ۹- «الرحمن مدرک»، ج ۳، ص ۱۷.
- ۱۰- همان مدرک، ج ۱، ص ۱۰۰.
- ۱۱- «نهج الصباغة»، علامه شوشتری، ج ۱، ص ۳۳، «سیری در نهج البلاغه»، مرتضی مطهری، ص ۱۹.
- ۱۲- «کاوشی در نهج البلاغه»، نعیم البستانی، ص ۷۲.
- ۱۳- «مقدمه سیدرضی (ره) بر نهج البلاغه».
- ۱۴- «اقتباس از «پیرامون نهج البلاغه»، سید هبة‌الدین شهرستانی، ص ۵۲.
- ۱۵- «نهج البلاغه»، ج ۱، ص ۳۲.
- ۱۶- «مقدمه شرح نهج البلاغه»، محمد عبده، «حساسترین فراز تاریخ»، ص ۱۷۴.
- ۱۷- «پیرامون نهج البلاغه»، سید هبة‌الدین شهرستانی، ص ۵۴، جامعه مدرسین.
- ۱۸- «نهج البلاغه»، صبحی الصالح، حکمت، ص ۱۲۴.
- ۱۹- «شاهنامه فردوسی»، چاپ، تهران، ۱۳۴۵، جیبی، ج ۱، ص ۸.
- ۲۰- «مقدمه نهج البلاغه»، تحقیق سید صادق موسوی، اداره اسلامی، بیروت.

بهره‌گیری از مضامین سخنان امام علی (ع) به انشای شعر پرداخته‌اند. از باب نمونه، ابی‌الطیب متنبی (۳۰۳ - ۳۵۴) شاعر مشهور عرب با استفاده از مضامین فراوانی از سخنان امام علی (ع) اشعار خود را سروده‌است از جمله:

«والهّم یخترم و الجسیم نحافه
و یشیب ناصیبة الصبی و یهرم»
«غم و اندوه، تن فربه را لاغر و ضعیف می‌کند و موی کودک را سپید و او را پیر می‌گرداند».

این بیت شعر را متنبی از این جمله شریف حضرت بهره گرفته‌است:

«الهُمُّ نَصْفُ الْحَرَمِ» ۱۸. «غم و اندوه عمر را به نیمه می‌کشاند».

در عرصه زبان و ادبیات فارسی، بسیاری از چهره‌های برجسته و موفق در نثر متقن و مستحکم و شعر زیبا و با مضامین و عالی چون: فردوسی، ناصر خسرو، مولوی، سعدی و ... از برکت هدایت پیامبر (ص) و امام علی (ع) به سرچشمه بلاغت و فصاحت و محتوای بلند راه یافته‌اند. از باب نمونه:

حکیم ابوالقاسم فردوسی (۳۲۹ - ۴۱۱ هـ. ق.) شاعر پرشور و آوازه شیعی و حماسه‌سرای بزرگ ایران با استفاده از سخن علی (ع) سرود:

چه گفت آن خداوند تنزیل وحی

خداوند امر و خداوند نهی

که من شهر علمم علیم در است

درست این سخن گفت پیغمبر است^{۱۹}

این رباعی برگرفته از حدیث شریف (انا مدینه العلم و علی بابها) است. نهج البلاغه بر دیگر آثار منظوم و منثور فارسی و شاهکارهای ادبی چون ترجمه کلیله و دمنه بهرامشاهی، چهار مقاله نظامی عروضی، مرزبان نامه راوندی و ... تأثیر فراوانی داشته و جاذبه‌های لفظی و معنوی آن بیشتر شاعران، نویسندگان و اهل ذوق و هنر و ... برانگیخته‌است.